

*В.М. Шевченко
(м. Чернігів)*

ПЕРЕДУМОВИ СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА (СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ)

Питання передумов скасування кріпацтва у межах Російської імперії є одним з ключових ланцюгів ленінської концепції реформи 1861 р. Відповідаючи на нього, В.Ленін писав: “Велика реформа” була кріпосницькою реформою і не могла бути іншою, бо її проводили кріпосники. Яка ж сила примусила їх взятися за реформу? Сила економічного розвитку, який втягнув Росію на шлях капіталізму. Поміщики-кріпосники не могли перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не могли вдержати старих форм господарства, що розвалювалися. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосницької Росії”¹. З таким висновком лідера російських марксистів важко не погодитися.

Проблема скасування кріпацтва в Російській імперії бере свій початок приблизно із середини XVIII ст. Внаслідок реформ Петра I Росія стала на шлях інтенсивного втягування у ринкові стосунки з передовими країнами Європи, особливо з Англією та Нідерландами, в яких на той час міцно утвердилися прогресивні, капіталістичні відносини. І вже у 60-х рр. XVIII ст. ідея скасування кріпацтва захопила частину російського дворянства, серед якої були також вельможі, котрі входили до еліти російської знаті. До них належав зокрема граф П.Шереметев – власник 200 тис. душ кріпаків. Одружившись з кріпачкою, він висловлював готовність відпустити на волю всіх належних йому селян². Зрештою, проти поступового скасування кріпацтва спершу не заперечувала і сама імператриця Катерина II. Однак загалом вона підтримувала думку основної маси дворянства, яке вбачало в звільненні селян перш за все власне економічне розорення. У загальних рисах точку зору таких дворян висловив поет О.Сумароков. “Для селянина, – писав він, – так же потрібна кріпосна залежність, як для собаки ланцюг або для канарки клітка”³. В цілому таке ставлення більшості дворян до скасування кріпацтва зберігалось й у наступний період.

Однак у першій половині XIX ст. ситуація в країні почала різко змінюватися. В той час у більшості провідних європейських держав (Франції, Австрії, Пруссії, Італії та інших) відбувалися переможні буржуазні революції, які розчистили шлях для успішного розвитку там капіталістичної промисловості й товарно-грошових відносин. Об’єктивно Росія не могла залишатися поза європейським ринком, що і змусило царизм стати на шлях заохочення та підтримки розвитку промисловості й торгівлі. „Не подлежит сомнению, – зазначав відомий російський економіст П.Хромов, – что покровительственная система способствовала насаждению в России крупной промышленности и притом в капиталистической форме”⁴. Великою мірою саме цим було продиктовано появу указу імператора Олександра I від 20 лютого 1803 р. „Об отпуске помещиками своих крестьян на волю по заключению условий, на обоюдных согласии основанных”⁵. Більше відомий як указ “Про вільних хліборобів”, він проіснував 58 років, тобто до реформи 1861 р. За час його дії імператорами (Олександром I та Миколою I) було затверджено всього 484 угоди між поміщиками й селянами, за якими вільними хліборобами стали

111 829 душ чоловічої статі⁶. Ще 27 173 душі кріпосних було звільнено указом уряду Миколи I від 2 квітня 1842 р. „О предоставлении помещикам заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли в пользование за условленные повинности с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных крестьян”⁷. Саме ця мізерна частка (по відношенню до 11-мільйонної армії кріпосних) звільнених поміщицьких селян разом із прошарком вільних міщан і державних селян стала мізерним ринком вільнонайманної робочої сили, якої так потребувала протегована царизмом капіталістична промисловість. За даними П.Хромова, питома вага вільнонайманих робітників у різних галузях останньої становила:⁸

Галузі	% 1804 р.	% 1825 р.
Бавовняна	85,4	94,7
Шкіряна	96,9	93,2
Канатна	85,2	92,0
Шовкова	74,0	83,1
Льняна	60,4	69,8
Скляна та кришталева	42,8	29,7
Паперова	25,7	24,4
Металургійна	27,8	22,1
Суконна	9,7	18,4

З початком у 30-х рр. XIX ст. промислового перевороту досить численний прошарок вільнонайманих робітників формується на механізованих фабриках і заводах, які йшли на зміну мануфактурам, заснованим на ручній праці. Так, лише в обробній промисловості Російської імперії кількість підприємств зросла від 2399 у 1804 р. до 5453 у 1830 р., а на 1860 р. становила 15 338. За той же час чисельність робітників на них становила відповідно в 1804 р. – 95,2 тис. чол., у 1830 р. – 253,9 тис. чол., а в 1860 р. досягла 565,1 тис. чол.⁹ З них 118 тис. (20,1 %) були кріпосними, 17 тис. (3,8 %) – посесійними й 430 тис. (76,1 %) – вільнонайманими¹⁰.

Важливі зрушення, аналогічні загальноросійським, відбувалися у той період і в українській промисловості, яка, базуючись головним чином на аграрно-сировинній основі, мала надзвичайно строкатий характер. На 1825 р., тобто приблизно на початок промислового перевороту вона нараховувала 649 підприємств¹¹, й складалася головним чином із великих і середніх мануфактур та дрібних міських ремісничих майстерень та селянських промислів, які становили абсолютну більшість. За належністю українські промислові підприємства поділялися на поміщицькі, купецькі, міщанські, селянські й казенні. Останні були представлені пороховим заводом “Арсенал” у Києві, Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою, суконною і панчішною мануфактурами в Катеринославі, а також підприємствами Чорноморського пароплавства. Як правило, казенні та поміщицькі мануфактури (переважно великі й середні) мали кріпосницький характер, тоді як купецькі, міщанські та селянські (переважно середні й дрібні) більше тяжіли до капіталістичної організації праці.

Поряд з ними існували і так звані змішані мануфактури, на яких поряд із кріпосною використовувалася й праця вільнонайманих робітників. Як правило, такі підприємства були свого роду перехідними від феодально-кріпосницької до капіталістичної промисловості. Однак нерідко траплялися також випадки зворотної еволюції, коли маломічні купецькі або міщанські мануфактури перетворювалися на

відверто кріпосницькі, яскраво підтверджуючи складність переходу до нових прогресивних форм господарювання в умовах панування кріпосництва. До початку промислового перевороту кріпосницькі підприємства переважали у горілчаній, борошномельній, полотняній, суконній, паперовій, селітроварній, поташній та металургійній промисловості, тоді як капіталістичні посідали панівне становище в салотопній, свічково-миловарній, шкіряній, канатній і тютюновій галузях.

Власне кажучи, згадані вище структурні особливості української промисловості першої половини XIX ст. помітно вплинули й на сам характер промислового перевороту, який почався в Україні у 20–30-х рр. та ознаменував собою перехід від ручної праці на мануфактурах до машинної на фабриках і заводах. На це свого часу вказував знаний дослідник проблеми, відомий український економіст О.О.Нестеренко. “На Україні, – писав він, – фабрично-заводське виробництво почало розгортатися з 20-х років XIX ст. Застосовувалися парові машини на гуральнях (з 30–40-х рр.), на цукроварнях, виникали фабрики і заводи, але це ще не був промисловий переворот. На Україні, як і в Росії, особливого розвитку фабрично-заводське виробництво почало набирати в кінці першої і на початку другої половини XIX ст. в умовах феодалізму, але і цей розвиток не мав характеру промислового перевороту, а скоріше – поступового переходу від мануфактур до фабрик. Бурхливий розвиток фабрично-заводської промисловості на Україні почався лише після реформи...”¹². Тим не менше, саме промисловий переворот, а не “поступовий перехід від мануфактур до фабрик”, і це довів свого часу інший відомий український економіст Т.І.Дерев’янкін¹³, почався у Росії та Україні приблизно з 30-х рр. XIX ст., хоча й мав тут свої особливості. Зокрема в силу панування у той період феодально-кріпосницьких відносин головною рушійною силою технічного оснащення української промисловості виступали не малозабезпечені власники капіталістичних підприємств, а фінансово міцні хазяї кріпосницьких мануфактур (вотчинних, посесійних, казенних), заводів і фабрик. Ось чому, незважаючи на помітні зрушення в технічному забезпеченні підприємств цукробурякової, суконної, тютюнової та інших галузей¹⁴, відсоток вільнонайманих робітників напередодні реформи становив на українських землях 54% від усього робітництва¹⁵. А нараховувало воно на 1860 р. усього 115 тис. чол.¹⁶ на 12,2 млн населення України, 5,4 млн з яких (44,3%) становили кріпаки¹⁷.

Більш інтенсивно прогресивні тенденції проявлялися у галузі імперської торгівлі, як внутрішньої, так і зовнішньої. За даними П.Хромова, динаміка останньої напередодні скасування кріпосного права була такою:¹⁸

Роки	Тисяч карбованців	
	Експорт	Імпорт
1801–1805	75 108	52 765
1806–1808	43 169	31 819
1812–1815	61 986	39 106
1816–1820	91 712	70 049
1821–1825	81 372	72 250
1826–1830	85 715	79 687
1831–1835	94 319	80 999
1836–1840	118 435	101 096
1841–1845	132 323	119 864
1846–1850	150 757	131 522
1851–1855	133 173	129 962
1856–1860	225 594	205 866

Вона засвідчує інтенсивне зростання обсягу як експортної (від 75,1 млрд крб у 1801–1805 рр. до 225,6 млрд крб у 1856–1860 рр.), так й імпоротної (від 52,8 млрд крб до 205,9 млрд крб за вказані періоди) торгівлі. Головними експортними товарами були продукти сільськогосподарського виробництва: зерно, борошно, льон, насіння, худоба та ін. Особливо важливою в експортній торгівлі була роль зернового хліба. Переважно це були пшениця, жито, ячмінь і овес, на які у різні періоди припадало від 8,4% до 35,1% усього вивозу¹⁹. При цьому надзвичайно важливу роль у хлібному експорті та взагалі в розвитку торгівлі належала українським землям, особливо їх південним районам. Із самого початку інтенсивного освоєння цих земель (60–80-ті рр. XVIII ст.) російський уряд взяв курс на заселення останніх колоністами з Голландії, Швейцарії, Пруссії з метою створення тут міцних фермерських господарств, зорієнтованих на ринок. Підтримувалося також і торгове підприємництво місцевих поміщиків, яким зокрема з 1802 р. дозволено було здійснювати оптову чорноморську торгівлю за допомогою побудованих на власні кошти суден²⁰. Така підтримка уряду, сприятливі природні умови, а, головне, близькість надзвичайно вигідних для зовнішньої торгівлі азовсько-чорноморських портів (Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Таганрог) швидко перетворили український південь у район торговельного зернового господарства та в основного постачальника експортного хліба з Російської імперії. За даними О.Дружиніної, останній через азовсько-чорноморські порти (у срібних карбованцях) по відношенню до загальноросійського становив 93,9% в 1825 й 78,2% у 1860 рр.²¹ Водночас українські землі залишалися одним з головних районів торгового тваринництва, поставляючи у великій кількості на зовнішній і внутрішній ринки коней, велику й дрібну рогату худобу. На 1830 р. в одній лише Катеринославській губернії налічувалося 287 кінних заводів та 1311 поміщицьких підприємств по розведенню великої рогатої худоби²². Надвеликі кіннозаводи існували у маєтках поміщиків Богдановича, Струкова, Фурсова (Катеринославська губернія), князів Воронцова і Кантакузена й графа Кушельова-Безбородька (Херсонська губернія)²³, поміщиків Браницьких та Молодецького (Київська губ.)²⁴ та ін. Коні поставлялися головним чином для потреб армії, велика рогата худоба збувалася на місцевих ярмарках, а також – у Польщі, Прибалтиці, Москві, Петербурзі тощо. Поширеним в Україні було і торговельне вівчарство, особливо тонкорунне, яке мало великий попит на зовнішньому ринку. У 1850 р. тут налічувалося близько 10 млн голів овець, з яких понад 4,5 млн мали тонкорунну вовну²⁵.

Своєрідними керманічами в розширенні участі України у зовнішній та внутрішній торгівлі Російської імперії й особливо в формуванні власного національного ринку виступали так звані торгові посередники – люди, які займалися перекупкою різноманітних товарів на ярмарки, базари і торги у різних районах України й за її межами. Причому, поряд із традиційними для української торгівлі купцями і прасолами²⁶ та особливо чумаками²⁷, з'явилися нові категорії перекупників: куркулі, офені, тархани тощо²⁸. Особливо інтенсивно формувався прошарок куркулів, які вже в післяреформений період почали відігравати помітну роль у капіталізації як села в цілому, так і сільського господарства зокрема. Повертаючись до наведеної вище таблиці щодо еволюції зовнішньої торгівлі Російської імперії протягом 1801–1860 рр., цікавим видається порівняльний її аналіз за часів перебування на престолі імператорів Олександра I (1801–1825 рр.) та Миколи I (1825–1855). За час правління першого грошовий еквівалент експорту становив близько 353,4 млрд крб, що становило 27,3% від усього останнього за 60 років. За той же період грошовий еквівалент імпорту склав майже 266 млрд крб, або

23,9% від загальної суми за 60 років. При імператорові Миколі I аналогічні показники становили відповідно 714,7 млрд (55,3%) й 643,1 млрд (57,7%) крб²⁹. Як бачимо, вивіз товарів за кордон при Миколі I зріс у 2 рази порівняно з попереднім періодом, а ввіз їх із-за кордону – навіть більше, ніж удвічі. Й це при тому, що товари залишалися переважно аграрного характеру, а сільське господарство, засноване головним чином на малопродуктивній праці кріпосних селян та міщан, перебувало в той час у глибокій кризі.

На рубежі I–II-ї чверті XIX ст. кріпосництво перетворилося в серйозне гальмо розвитку промисловості, торгівлі, селянського підприємництва. Поміщицьке ж господарство, засноване на підневільній праці, все більше занепадало. Звичайно, були окремі поміщики, які намагалися вести власне господарство у ногу з часом, прагнучи підвищити його продуктивність за рахунок удосконалення сільськогосподарського виробництва. Прикладом цього є товариство, засноване 1811 р. в Харкові українським вченим і просвітителем, засновником Харківського університету В.Н.Каразіним³⁰. Об'єднавши понад 100 поміщиків, товариство ставило перед собою завдання підвищення прибутковості господарств його учасників, серед яких були дворяни Київської губернії Чацький, Потоцький, Браницький; Чернігівської – Кандиба, Бороздна, Міклашевський та ін. Чимало зусиль для цього докладав особисто Каразін. У своєму маєтку “Кручик” під Харковом він організував дослідне поле, метеорологічну станцію, лабораторію, де плідно працював, зробивши помітний вклад у розвиток наукових знань у галузі агрономії, кліматології тощо. Проте це були поодинокі випадки. Більшість поміщиків продовжували вести власні господарства звичним рутинним способом, намагаючись збільшити його прибутковість за рахунок посилення кріпосної експлуатації селянства через такі форми панщини, як “урочна” й “місячна”, котрі з'явилися на рубежі 40-х – 50-х рр. XIX ст. і фактично змушували селян працювати на свого господаря по 6 днів на тиждень³¹. Як наслідок, криза у першу чергу охоплювала ті поміщицькі маєтки, в яких селяни перебували на панщині. На середину XIX ст. в останніх перебувало понад 70% всіх кріпосних селян Російської імперії³². Не кращим було також становище оброчних маєтків. Починаючи з 20-х років XIX ст., у них повсюдно по імперії зростали недоїмки із сплати оброку. Зростала й заборгованість поміщиків як кредитним установам, так і приватним особам, оскільки вони все більше почали закладати та перезакладати власні “кріпосні душі”. Якщо на початку XIX ст. ними було закладено 5% кріпосних селян, у 1830-ті рр. – 42%, а в 1859 р. – вже 65%³³. Власники багатьох маєтків, обтяжених боргами, мусили віддавати за борги власних кріпаків кредиторам, які по-своєму розпоряджались ними. Як наслідок, вже на 1833 рік 18 тис дворянських родин із 127 тис вимушено були позбавлені власних кріпаків, відданих за борги, а на 1859 р. таких родин налічувалося вже 27 тис, або 21,3% від їх загальної кількості³⁴. Сума боргу поміщиків, чиї маєтки були закладені в одних лише кредитних установах, становила напередодні реформи 425 тис крб, що вдвічі перевищувало річний прибуток державного бюджету³⁵. Тим не менше, й у таких умовах феодално-кріпосницькі відносини продовжували залишатися панівними в більшості районів Європейської Росії.

Постає закономірне запитання: за рахунок яких ресурсів царату вдавалося утримувати, йдучи назустріч поміщикам, панівне становище кріпосництва і при цьому досить успішно підтримувати торгово-економічні стосунки з провідними країнами Європи аж до 1861 р.? Відповідь на нього, досить

неординарну, знаходимо у відомого свого часу російського історика О.Є. Преснякова (1870–1929). У перевиданих 1990 р. його історичних нарисах „Российские самодержцы” автор, характеризуючи епоху Миколи I, його внутрішню та зовнішню політику, вжив термін “миколаївський імперіалізм”. Суть такої політики цього царя полягала в тому, що, маючи на той час ще достатньо сил, царизм компенсував вузькість внутрішнього ринку у центральних районах імперії, стримуваного збереженням панування тут кріпосницьких відносин, за рахунок його розширення на окраїнах шляхом воєнної експансії на Кавказ і в Середню Азію. У межах українських земель об’єктами такої експансії, спочатку воєнної, а потім економічної, здавна були території південно-степової України, Північного Причорномор’я й Криму. „Не от насыщенного его (тобто ринку – В.Ш.) спроса, – писав Олександр Євгенович, – а от слабости потребления исходил русский дореформенный империализм в поисках за внешними рынками для сбыта произведенной растущей русской промышленности. Вместо углубления базы народнохозяйственного развития освобождением трудовой массы из пут устарелого строя, русская политика пошла в сторону внешнего расширения этой базы на Среднем и Ближнем Востоке”³⁶. В якійсь мірі це нагадує пізніші спроби радянського керівництва певною мірою ліквідувати на початку 50-х рр. XX ст. відставання у галузі зернового господарства шляхом освоєння цілих земель. В обох випадках екстенсивні методи вирішення назрілих завдань об’єктивно не могли увінчатися стійкими успіхами. Тому у перспективі згадана політика Миколи I обов’язково мала зазнати краху, оскільки неухильно збільшувала економічне провалля між кріпосницькою Росією та буржуазними країнами Європи з їх високоефективною ринковою економікою. Це, власне, й підтвердила поразка імперії в Кримській війні 1853–1856 рр., ставши останнім цвяхом, забитим у домовину економіки кріпосницької Росії. “Національним приниженням” назвав цю війну відомий російський учений Б. Литвак. „Опрометчиво втянувшись в неё, – писав він, – Николай I, десятилетиями эксплуатировавший результаты великой народной победы в Отечественной войне 1812 г., пал жертвой собственной переоценки боевой готовности армии, которая и в вооружении, и в снаряжении, оставалась на уровне первого десятилетия XIX в.”³⁷. Війна завдала нищівного удару по економіці Росії. За роки воєнних дій державний бюджет досяг астрономічних 800 млн крб сріблом. У порівнянні з довоєнним періодом вивіз хліба скоротився в 13 разів, льону – в 8 разів, поташу – в 6 разів. Водночас у 10 разів зменшився імпорт машин та механізмів, у 2,5 раза – бавовни, в 1,5 раза – фарбуючих матеріалів. Було заподіяно величезних збитків текстильній промисловості центральних губерній³⁸, непоправної шкоди завдано сільському господарству. Протягом 1852–1856 рр. у 34-х губерніях Європейської Росії з переважаючим поміщицьким господарством площа посівів скоротилася на 65%, поголів’я великої рогатої худоби – від 79 до 67 голів у розрахунку на 100 душ населення, поголів’я коней зменшилося на 24%, а в південних українських губерніях – на 34%³⁹. Від господарських робіт було відлучено сотні тисяч мобілізованих селян.

Поразка у Кримській війні не тільки продемонструвала економічну відсталість кріпосницької Росії від передових європейських держав. Вона чітко окреслила втрату нею провідних позицій у політичному житті Європи. А це було набагато серйознішим за економічні втрати. Адже під загрозою опинились її державна могутність, міжнародний авторитет, врешті-решт, сама внутрішня система монархічної форми державного правління. Це й вирішило долю кріпосного права в

Росії, змусивши Олександра II і його уряд, більше не зважаючи на традиційний дворянський менталітет, стати на шлях буржуазних реформ.

¹ *Ленін В.І.* “Селянська реформа” і пролетарсько-селянська революція // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.163.

² *История человечества: Всемирная история.* – Т.5. – СПб., 1896. – С.576.

³ Там же.

⁴ *Хромов П.А.* Экономическое развитие России в XIX – XX веках: 1800–1917. – М., 1950. – С.112.

⁵ *Российское законодательство X – XX веков.* – В девяти томах. – Т.6: Законодательство первой половины XIX века. – М., 1988. – С.30–37.

⁶ Там же. – С.32.

⁷ Там же. – С.37.

⁸ *Хромов П.А.* Указ. соч. – С.33.

⁹ Там же. – С.27.

¹⁰ Там же. – С.33.

¹¹ *Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства.* – К., 1994. – С.236.

¹² *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – У 2-х частинах. – Ч.1. – К., 1959. – С.379.

¹³ *Дерев'янкін Т.І.* Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. – К., 1975.

¹⁴ Детальніше про це див.: *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.209–225; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – С.12–63; *Історія народного господарства Української РСР.* – У 3-х томах, 4-х книгах. – Том 1: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1988. – С.241–250; *Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства.* – К., 1994. – С.235–239 та ін.

¹⁵ *Леценко М.Н.* Сторіччя падіння кріпосного права. – К., 1961. – С.5.

¹⁶ *Гуржій І.О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1958. – С.31.

¹⁷ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.24–25.

¹⁸ *Хромов П.А.* Указ. соч. – С.94.

¹⁹ Там же. – С.97.

²⁰ *Дружинина Е.И.* Южная Украина 1800–1825 гг. – М., 1970. – С.332.

²¹ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825–1860 гг. – М., 1981. – С.185.

²² *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.160–161.

²³ Там само. – С.161.

²⁴ *Казмірчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К., 1998. – С.33.

²⁵ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.163.

²⁶ Якщо купецтво в Україні бере свій початок з часів Київської Русі, то прасоли

(перевозили в основному сіль) вперше згадуються в універсалі Стефана Баторія від 4 серпня 1579 року. – Див.: Торгівля на Україні: XIV – середина XVIII ст.: Волинь, Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.175.

²⁷ Див.: *Слабеев І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVII – першої половини XIX ст.). – К., 1964.

²⁸ Значення даних термінів див.: *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Том 1. – М., 1978. – С.166; Том 2. – М., 1979. – С.291, 311, 690; Том 3. – М., 1980. – С.391.

²⁹ *Хромов П.А.* Указ. соч. – С.94. Підрахунки наші (авт.)

³⁰ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.137–138.

³¹ Характеристику цих нових форм панщини див.: *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницьких відносин... – С.78–79.

³² *Фёдоров В.А.* История России: 1861–1917. – М., 2000. – С.15.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.

³⁶ *Пресняков А.Е.* Российские самодержцы. – М., 1990. – С.291.

³⁷ *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991. – С.10–11.

³⁸ Там же. – С.11.

³⁹ Там же. – С.12.